

В. С. Батюк (Дрогобич)

Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648—1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори

Дане повідомлення є спробою взяти участь у дискусії, яка розгорнулася на сторінках «Українського історичного журналу» з приводу статті В. А. Смолія і О. І. Гуржія «Становлення української феодальної державності»*.

Ця проблема є нині однією з пріоритетних. Для її переосмислення необхідно поглиблено вивчати нові джерела. Важливими у цьому плані є надбання з арсеналу української історіографії.

Серед них чільне місце належить працям науковців української діаспори 50—80-х років. Саме в той час історіографія України перебувала під впливом положення «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією» про те, що в роки визвольної війни лише почався «процес складання української державності»¹, який очолив Б. Хмельницький. Не випадково у передмові до тритомного збірника документів і матеріалів «Возз'єднання України з Росією» відзначалося: «Знаходячись під іноземним гнітом, будучи роз'єднаним в економічному і політичному відношеннях, український народ не мав можливості створити свою державу (Виділене авт.— В. Б.). Для цього існував лише один вихід: боротьба за своє самостійне національне існування і розвиток в союзі з російським народом і при його допомозі»².

Водночас дослідники з української діаспори захищали й розвивали концепцію українського національного будівництва, сформульовану їх попередниками в 20—40-і роки нашого століття. Особливо велика роль у цій справі належить історикам та правознавцям Українського вільного університету** в Мюнхені, і насамперед професорам О. Оглоблину, Н. Полонській-Василенко, Л. Окіншевичу та Б. Крупницькому.

Ще в 1949 р., характеризуючи гетьманську державу (1648—1781 рр.), професор Л. Окіншевич обгрунтовано доводив, що, оскільки повстання козацького війська, очолюваного гетьманом Б. Хмельницьким, принесло перемогу і козацька влада від того часу зосередила у своїх руках усі функції управління українською придніпрянською територією, то слід говорити про народження (вірніше, відновлення) Української держави³⁻⁴.

Цю думку розвивають професор О. Оглоблин у спеціальних працях, присвячених Хмельниччині⁵, дослідник Р. Млиновецький⁶ та канадський історик О. Субтельний⁷.

Деякі історики діаспори, зокрема професор О. Оглоблин, з нових позицій аналізують причини визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Так, відкидається традиційна думка про те, що вони були пов'язані з економічним зубожінням й духовним гнітом у Наддніпрянській Україні в кінці XVI— першій половині XVII ст. О. Оглоблин доводить, що на Україні в той час всебічно розвивалися продуктивні сили, вона стала справжнім духовним центром усього православного світу, а Київ — осередком науки і

культури. В процесі активного розвитку української суспільної думки формувалося те середовище, в якому народилася ідея української національної революції⁸.

Очевидно, що ця ідея своїм корінням міцно вросла у народний ґрунт. Як зауважує професор О. Субтельний, населення Наддніпрянщини, яке не знало тягара кріпаччини, вважало, що йому законно належить статус вільного люду, а ця віра значно посилювала готовність до боротьби з поляками за свою незалежність⁹.

За таких обставин ще напередодні Хмельниччини, як стверджує професор О. Оглобин, на Україні сформувалося кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель. Перша з них — концепція ягеллонського легітимізму, тобто визнання можливості й доцільності дальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремої автономної одиниці. Її активно відстоювали такі представники української шляхти і духовенства, як А. Кисіль, П. Могила, С. Косів та ін.

Друга концепція передбачала утворення Руського князівства, або Великого князівства Руського, поза межами Речі Посполитої. Вона належала українським шляхтичам — протестантам (аріанам), але не набула поширення, оскільки протестантизм на Україні не мав міцного ґрунту.

Існувала й третя, недостатньо оформлена ідеологічно концепція — московіфільства, якій активно протистояла згадана вже концепція ягеллонського легітимізму. У провідних козацьких колах задовго перед 1648 р. виникла концепція утворення держави «козацького панства». Ця держава повинна була охопити старі терени Наддніпрянщини і землі нової української колонізації, які козацтво давно і слушно вважало за набуток своїх плуга й шаблі¹⁰.

На думку професора О. Оглобина, ідея «козацького панства» пов'язана з традиціями старої українсько-руської державності, що існували на Україні й за часів Литовсько-Руської держави та польського панування після Люблінської унії 1569 року. Вони були живі в колах української православної шляхти та вищого духовенства. Від часів гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного ці традиції входили до ідеологічного арсеналу козацтва. Про це добре знали в Польщі і в Західній Європі. Зокрема, семигородський князь Бетлен-Габор у 1628 р. говорив, що «козацький народ може відділитись від Польщі й збудувати окрему Річ Посполиту.., якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора»¹¹. Такий вождь з'явився в особі Богдана Хмельницького.

Висновки професора О. Оглобина про державно-політичні концепції устрою українських земель напередодні Хмельниччини заслуговують на пильну увагу, тим більше, що українським радянським історикам вони, очевидно, залишалися невідомими. Так, В. С. Степанков, який одним з перших включився у дискусію з приводу Української козацької держави і опублікував в «УІЖ»і змістовну статтю, твердить, що напередодні визвольної війни «внаслідок 350-річного іноземного панування та денационалізації панівного класу в політичній свідомості українського суспільства не існувало ідеї створення національної держави»¹²⁻¹³.

Проблему майбутнього державно-політичного устрою України, як стверджує професор О. Оглобин, було порушено на початку Хмельниччини. Перемоги військ Б. Хмельницького весною і восени 1648 р. підірвали не лише військові сили, але й політичні та ідеологічні підвалини Польської держави, ліквідували її зверхність на Наддніпрянській Україні і були основними чинниками у відродженні української державності. Ко-

заччина стала панівною силою, провідником українського народу й державною владою на його території.

Перед нею постали великі труднощі, оскільки ні практично, ні теоретично вона не була підготовлена належним чином до нової ролі. В процесі формування державно-політичної програми Б. Хмельницького знову починається змагання концепцій, що виникли ще до визвольної революції. Однак оскільки на той час була зруйнована ідея ягеллонського легітизму, на передній план висуваються дві основні форми: традиційна стара руська держава (князівство Руське) і козацька держава Війська Запорозького¹⁴.

З одного боку, Б. Хмельницький приймає ідею старої державної традиції княжої України, яка зміцнилася в ньому самопочуття й самоповагу українського монарха — «самодержця руського». Проте слід було врахувати й концепцію нової козацької держави. «Пишні шати княжої України,— писав з цього приводу професор О. Оглоблин,— були дещо архаїчні й не зовсім зручні для козацької Держави, що виникла внаслідок революційного зриву. Київській великокняжій традиції було затісно в новій українській столиці,— козацькому Чигирині з його пуритансько-демократичними звичаями»¹⁵.

Водночас О. Оглоблин вказав і на той факт, що українські політичні кола прагнули знайти компроміс між ідеями козацької державності та шляхетського Князівства Руського. Під впливом вищого київського духовенства в 1648 р. виникає, а на початку 1649 р. оформляється концепція двовладдя. Суть її полягала в тому, щоб створити на Наддніпрянській Україні удільне «панство українське», де влада була б поділена між гетьманом (Військом Запорозьким) і Київським митрополитом (Українською церквою). Цю ідею підтримав Б. Хмельницький, але повністю відкидав польський уряд¹⁶.

Тоді Б. Хмельницький рішуче і сміливо висуває власну програму Української козацької держави, в основі якої лежала ідея української соборності. Про це свідчить його заява польським комісарам у Переяславі в лютому 1649 р.: «...Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашу. Поможет мі то чернь вся по Люблин і Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука наша,— люди которіє, холопства не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда вся. Притім Тугай-бей близько мене есть..., готов все учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ними приязнь, которой світ не розірве. За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди я загоню больш можних ляхів, дуків і князів а будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба которий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет, на короля не брикает»¹⁷.

Державно-політичне життя України набуло форми політичної організації Війська Запорозького. Це давало беззаперечну перевагу ідеї «козацького панства». Подальші воєнні й політичні успіхи Б. Хмельницького розширювали межі «козацького панства» і збільшували питому вагу козащини в організації козацької держави.

Дослідник Р. Млиновецький рішуче відкинув претензії окремих науковців до гетьмана Б. Хмельницького за те, що він не творив «селянської держави», наголосивши при цьому, що війну під його проводом слід вважати

передусім національною, а не селянською революцією. В часи Б. Хмельницького у світі не існувало жодної селянської держави, рівень селянства (політичний, культурний, освітній і т. д.) був дуже низький для цього. «З огляду на довгий час неволи національної, — підкреслив Р. Млиновецький, — мало хто з початку повстання, саме з селянських і почасти з козацьких верств, думав про відновлення державності...»¹⁸. Однак хибною є його теза: «...Не висвітлено вистарчаючо, чи мав таку ідею (відновлення державності — В. Б.) на початку і сам Хмельницький»¹⁹. Документи та дослідження свідчать, що таку програму Б. Хмельницький мав. Коронний гетьман М. Потоцький у листі до короля Владислава IV від 21 березня 1648 р. писав, що козаки не тільки прагнуть усунути встановлену Річчю Посполитою владу, а «бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями й чужими правителями і чинити все, що лише захочеться їх волі та бажанню»²⁰. Через два місяці, перебуваючи в татарському полоні, М. Потоцький дізнався від Тугай-бея, що козаки вимагають, «щоб по Білу Церкву мали незалежну і відокремлену державу». В інших документах вимоги Запорозького Війська передаються так: «Щоб по саму Білу Церкву воєводів і старостів не було, тільки хочуть, щоб їх країна могла називатися вільним козацьким князівством»²¹.

У будівництві Української держави Б. Хмельницький геніально синтезував ідею старої княжої України-Русі з новою ідеєю козацької державності. Одночасно в організації верховної влади в Україні гетьман зважив й на тогочасну практику ряду європейських держав. З цього приводу професор О. Оглоблин відзначив: «Збудована ним (Хмельницьким — В. Б.) Українська держава відродила великодержавний дух Київської імперії Рюриковичів, втілений в нових формах Гетьманської держави, зроблених з доброго й міцного козацького матеріалу на модерний європейський зразок»²². Утворення Української козацької держави як спадкоємиці старої Руської (Київської) імперії було найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення²³.

На думку істориків УВУ, найзначніша роль Б. Хмельницького в історії України — не полководець, хоч й великий, не дипломат, хоч й блискучий, а державний діяч, бо він «зумів розбурхане повстанням море... перетворити в міцну державну, зі стрункою системою адміністрації, з новими законами, з новим соціальним ладом... державу, з якою шукали союзу та зв'язків великі держави»²⁴. В усіх галузях державного будівництва — у війську, адміністрації, фінансах, суді, церковних відносинах, культурноосвітній діяльності, економіці — Б. Хмельницький виступає як діяч вищого гатунку. Він вміло добирав собі помічників і створив не тільки державний апарат, але й ту провідну верству Української козацької держави, яка потім, незважаючи на всі труднощі і поразки, зуміла цю державу відстояти. Професор О. Оглоблин вважає, що найяскравіше державний геній Б. Хмельницького виявився в організації верховної влади Української держави²⁵.

Зважено поставились історики діаспори до державного союзу України з Росією. В дослідженнях професорів О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного проаналізовано зовнішні та внутрішні причини, що призвели Україну до Переяславської угоди. Надзвичайно складне становище країни стало критичним у 1653 р. Дуже важкою була військово-стратегічна ситуація, що фатально ускладнилася третьою зрадою під Жванцем союзника Б. Хмельницького — Кримського хана. Це загрожувало Україні війною союзників з Польщею.

Країна переживала внутрішню економічну й політичну кризу. Шість років розпачливої і виснажливої війни, тотальні мобілізації населення, польські карні експедиції, татарські грабунки, різні стихійні лиха, знищення сільського господарства і багатьох промислових підприємств, ізоляція українського господарства від Центральної та Західної Європи — все це не лише руйнувало економіку України, але й загрожувало паралізувати подальшу воєнну боротьбу за незалежність.

У такій обстановці зростали втома і невдоволення народу. Загрозливих розмірів набував еміграційний рух українського населення. Тисячі втікачів знаходили притулок на Слобідській Україні і в Московщині. Відновлення прав шляхти й повинностей українського населення на підставі Зборівської й Білоцерківської угод і активна допомога козацької влади при здійсненні цих прав викликали протести серед селян і рядового козацтва, й зокрема повстання не тільки проти польської шляхти, а й козацької влади. Іскра незадоволення гетьманським урядом постійно жевріла на Запорозжі. Грізний характер мала опозиція серед козацької старшини — соратників Б. Хмельницького, які винесли на собі тягар перших років боротьби. Мало популярною серед них була й молдавська політика Б. Хмельницького.

Однак головною проблемою залишалися українсько-польські відносини. «Жодного компромісу, — пише професор О. Оглоблин, — тут вже не могло бути. «Стіна з стіною зудариться — одна впаде, друга встоїться» — ці слова Богдана ще в 1649 році набули тепер фатального значення. Колись він думав, що «Лядська земля згине, а Русь буде панувати того ж року, незабаром». Та досвід 6 років важкої боротьби показав гетьманові, що Польську державу не подолати одним ударом, тим паче, що міжнародне становище Польщі, несприятливе перед 1648 р., змінилося на краще. Молода Українська держава потребувала міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні, бо політична підтримка Туреччини була недостатня, а військова поміч Криму виявилася дуже непевною й навіть шкідливою для України»²⁶.

За таких обставин, робить висновок професор О. Субтельний, Б. Хмельницький не міг проголосити Україну незалежною державою. До вищезгаданих причин додавалося ще й те, що головним поштовхом до визвольної війни було «прагнення народних мас позбутися соціально-економічних лих, і для багатьох українців те, як ці проблеми вирішили — при своїй владі чи чужій, — було справою другорядною. Нарешті, у Східній Європі XV ст.*** суверенітет ототожнювався не з народом, а з особою законного (тобто загальновизнаного) монарха. З огляду на те... Хмельницький... змушений був знайти для України зверхника ... монарха, що міг би забезпечити новосформованому й автономному суспільству законність і захист»²⁷.

О. Оглоблин і Н. Полонська-Василенко показали підступну політику Москви по відношенню до України протягом шести років визвольної війни, коли та спостерігала за її спустошенням. Це була політика знекровлення противників з тим, щоб згодом мати справу з козаками як з підданими, а не рівноправними союзниками. «І це робилося в той час, — відзначає Н. Полонська-Василенко, коли Союз з Україною був конче потрібний для Москви з різних поглядів: він відкривав шлях до Чорного моря і на захід, забезпечував їй панування на сході, а головне — трагічне становище України загрожувало Москві або захопленням її Польщею, або союзом її з Туреччиною, чим не раз лякав Москву Хмельницький. Союз з Україною був дуже бажаний для Москви тим, що забезпечував її мілітарні інтереси. Україна мала

300 000 випробуваного, досвідченого, найкращого на Сході Європи війська. Всі ці умови робили союз з Україною конче потрібним Москві»²⁸.

В дослідженнях істориків УВУ вказано і на той факт, що Переяславська угода 1654 р. не змінила державного статусу України і титулу влади її гетьмана. На Україні існували власні: уряд, військо, зовнішня політика, суспільний та економічний устрій, законодавство і судівництво, церковно-культурне життя. Голова держави гетьман Війська Запорозького обирався довічно. Єдиною ознакою, скоріше символом зверхності московського царя, був його новий титул («Царь Малой России великий князь Киевский и Черниговский») і наявність московської залози в Києві²⁹.

В руках Б. Хмельницького залишалася вся повнота державної влади щодо внутрішніх справ України та її зовнішньої політики, яку він проводив самостійно і незалежно. Гетьман залишався государем і гетьманом Української держави, «зверхнім владцею і государем отчизни нашої», як його називали офіційні українські документи³⁰. Державний статус України за Хмельниччини здобув міжнародного визнання. В Корсунському союзному договорі із Швецією 6 жовтня 1657 р. українців називають «народом вільним і нікому не підлеглим»³¹.

У зв'язку з цим серед дослідників діаспори існують різні погляди на еволюцію характеру влади Б. Хмельницького. Так, професор О. Субтельний стоїть на позиції, що, незважаючи на всю популярність Б. Хмельницького, він ніколи не мав визнання як особа законного (тобто загальноновизнаного) монарха³². Більшість дослідників УВУ одностайно вважають, що з плином часу в Українській державі дедалі виразнішою ставала тенденція до династичності й спадковості гетьманської влади³³. Зокрема, професор Л. Окіншевич відзначив, що у відносинах Б. Хмельницького з органами центральної влади після 1654 р. відбувся поворот від республіканського начала до монархічного³⁴.

Погоджуючись в принципі з тим, що влада Б. Хмельницького була не меншою, ніж у монарха, професор Б. Крупницький висловив сумнів щодо категоричності такого твердження. Він писав: «Але це була влада того, хто створив козацьку державу, це була влада вождя, що здобув собі безмежний авторитет в очах народу. Б. Хмельницький був фактичним монархом — але й не більше. В очах чужого світу тодішня Україна була республікою. Архієпископ Парчевич, посол цісаря Фердинанда III, прибувши до Чигирини 1 березня 1657 р., в своїй промові так іменує гетьмана і Військо Запорозьке: «Відкриваю це слово батьківської любови святого цісарського масстату... перед світлою й велиліпною твоєю вельможністю і перед вельможними совітниками, що становлять цю славну й войовничу Республіку»³⁵.

Це лише окремі положення, почерпнуті автором даної розвідки з тих нечислених праць дослідників української діаспори, які були в його розпорядженні.

Неоціненною справою було б, якби «Український історичний журнал» опублікував на своїх сторінках найважливіші праці дослідників української діаспори, зокрема В. Липинського****, С. Томашівського, В. Галайчука, С. Іваницького, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, Н. Полонської-Василенко та інших. Це відкрило б для дослідників і шанувальників історії України, та й для широкого читацького загалу, багато чудових сторінок нашої славної минувшини.

- * Див. Укр. іст. журн.— 1990.— №10.
- ¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954) // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Львівського державного університету ім. Івана Франка.— Львів, 1954.— с. 6.
- ² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 7.
- ³ Далі — УВУ.
- ³⁻⁴ Енциклопедія Українознавства: В 2 т., 3 кн.— Т. 1.— Кн. 2.— Мюнхен—Нью-Йорк, 1949.— С. 643.
- ⁵ Оглоблин О. Хмельниччина і Українська державність. Лекція 1.— Нью-Йорк, 1954; Українсько-Московська угода 1654.—Нью-Йорк—Торонто, 1954; Думки про Хмельниччину.— Нью-Йорк, 1957.
- ⁶ Млиновецький Р. Історія Українського народу // Нариси політичної історії.— Українське наукове видавництво, 1953.— С. 172.
- ⁷ Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 124.
- ⁸ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 11—19.
- ⁹ Субтельний О. Україна: Історія.— С. 116.
- ¹⁰ Оглоблин О. Хмельниччина і Українська державність.— С. 15—16.
- ¹¹ Оглоблин О. Хмельниччина // Енциклопедія Українознавства: В 10 т.— Т. 10.— Париж—Нью-Йорк, 1984.— С. 3607.
- ¹²⁻¹³ Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн.— 1991. № 9.— С. 118.
- ¹⁴ Оглоблин О. Хмельницький і Українська державність.— С. 19.
- ¹⁵ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 85.
- ¹⁶ Оглоблин О. Хмельницький і Українська державність.— С. 21; Хмельниччина // Енциклопедія Українознавства.— Т. 10.— С. 3607.
- ¹⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы.— Т. 2.— С. 118.
- ¹⁸ Млиновецький Р. Історія Українського народу.— С. 129.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 17.
- ²¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 224.
- ²² Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 86.
- ²³ Оглоблин О. Українсько-Московська угода.— С. 9.
- ²⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України: Від половини XVII сторіччя до 1923 року.— Мюнхен, 1976.— Т. 2.— С. 32.
- ²⁵ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 61.
- ²⁶ Оглоблин О. Українсько-Московська угода.— С. 13—14.
- ^{***} Очевидно в тексті допущено помилку. Мається на увазі XVII ст.
- ²⁷ Субтельний О. Україна: Історія.— С. 123—124.
- ²⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. 2.— С. 23.
- ²⁹ Див.: Енциклопедія Українознавства.— Т. 10.— С. 3607.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же.— С. 3608.
- ³² Субтельний О. Україна: Історія.— С. 124.
- ³³ Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. 2.— С. 31; Енциклопедія Українознавства.— Т. 10.— С. 3607.
- ³⁴ Окіншевич Л. Український гетьман XVII ст. як форма державного ладу // Науковий збірник Українського Вільного Університету.— Мюнхен, 1948.— С. 99.
- ³⁵ Крупницький Б. Основні проблеми історії України.— Український Вільний Університет.— Мюнхен, 1955.— С. 46.
- ^{****} На момент написання даної статті «Український історичний журнал» (1992, № 2) розпочав публікацію окремих розділів книги В. Липинського «Україна на переломі. 1657—1659».